

Acadèmia i igualtat de gènere: només un miratge?

Hermínia Pujol Estragués

Universitat Autònoma de Barcelona. Centre d'Estudis Demogràfics
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
herminia.pujol@ced.uab.cat

Anna Ortiz Guitart

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
anna.ortiz@uab.cat

Data de recepció: març de 2009

Data d'acceptació definitiva: abril de 2009

Resum

L'article fa un repàs dels treballs sobre les desigualtats d'accés, promoció i productivitat científica entre homes i dones dins la universitat, una de les institucions amb més pes social i, per tant, un referent i un reflex dels fenòmens que tenen lloc en molts d'altres àmbits de la nostra societat. Diferents disciplines, entre elles la geografia, han abordat aquest tema buscant explicacions i creant un cert debat al seu entorn. Factors sociodemogràfics, culturals i històrics perviuen malgrat les recents mesures a favor de la igualtat de gènere i l'equitat en el món acadèmic. El massiu accés de les dones, com a estudiants, a la universitat no ha estat seguit per un increment semblant en tant que docents o investigadores, i aquestes s'han trobat amb importants entrebancs per aconseguir la consolidació laboral, atès que, per ascendir, han hagut d'assumir models clarament masculins, amb importants costos diferencials respecte als homes.

Paraules clau: gènere, igualtat, educació superior, geografia.

Resumen. *Academia e igualdad de género. ¿Sólo un espejismo?*

El artículo hace un repaso de los trabajos sobre las desigualdades de acceso, promoción y productividad científica entre hombres y mujeres dentro de la universidad, una de las instituciones con mayor peso social y, por tanto, un referente y reflejo de los fenómenos que tienen lugar en muchos otros ámbitos de nuestra sociedad. Diferentes disciplinas, entre las que se encuentra la geografía, han abordado este tema buscando explicaciones y creando un cierto debate a su alrededor. Factores sociodemográficos, culturales e históricos perviven a pesar de las recientes medidas a favor de la igualdad de género y la equidad en el mundo académico. El masivo acceso de las mujeres, como estudiantes, a la universidad no ha ido acompañado por un incremento parecido como docentes o investigadoras, y éstas se han encontrado con importantes trabas para su consolidación laboral, teniendo que asumir para su promoción modelos claramente masculinos, con importantes costes diferenciales respecto a los hombres.

Palabras clave: género, igualdad, educación superior, geografia.

Résumé. *L'académie et l'égalité de genre: Un mirage seulement?*

Cet article fait une révision des travaux menés sur les inégalités d'accès, de promotion et de productivité scientifique entre les hommes et les femmes à l'université, étant l'une des institutions revêtant un poids social majeur, elle est donc une référence et un reflet des phénomènes qui se déroulent dans d'autres cadres de notre société. Différentes disciplines, entre autres la géographie, ont abordé ce thème en cherchant des explications et ont généré un certain débat à son propos. Les facteurs sociodémographiques, culturels et historiques restent présents bien que des mesures récentes aient été prises en faveur de l'égalité des sexes et de l'équité dans le cadre académique. Le massif accès des femmes à l'université, comme étudiantes, n'a pas été accompagné d'une égale augmentation dans le domaine de l'enseignement ou de la recherche, et celles-ci ont connu de fortes entraves à leurs consolidations professionnelles, de part le fait qu'elles doivent assumer des modèles de promotion clairement masculin qui présentent pour elles des coûts différentiels par rapport aux hommes.

Mots clé: genre, égalité, education supérieure, géographie.

Abstract. *The academic world and gender equality. Just a mirage?*

The article reviews research on inequalities in access, promotion and scientific productivity between men and women in the university, one of the most important social institutions and thus both a reference point for and a reflection of the phenomena which occur in many other areas of society. Different disciplines, including geography, have approached this issue, looking for explanations and developing debate around them. Socio-demographic, cultural and historical factors persist, in spite of recent measures in favour of gender equality and equity in the academic world. The massive entrance of women, as students, into university has not been accompanied by any equivalent increase in women teachers or researchers, and these latter have encountered important barriers to consolidating their careers, having to adopt patently masculine models with important differential costs compared to men.

Key words: gender, equality, higher education, geography.

Sumari

Introducció	I des de la geografia?
Accés, promoció i poder	Referències bibliogràfiques

Introducció

Aquest article presenta un estat de la qüestió sobre la persistència de desigualtats de gènere que es donen dins l'acadèmia. A la primera part, a partir de diferents recerques realitzades des de les ciències socials, es fa visible com, malgrat les polítiques d'igualtat endegades des de fa uns quants anys en bona part de les universitats europees i nord-americanes, les carreres universitàries arreu del món continuen essent dominades pels homes i resten marcades per una

forta competitivitat i jerarquització, la qual cosa no porta a un clima favorable per assolir la igualtat d'oportunitats entre homes i dones. La segona part fa un seguiment semblant focalitzat en els estudis que, en la mateixa línia, s'han realitzat des de la geografia.

S'observa, a partir de la bibliografia consultada, que la qüestió de la discriminació de les dones sovint s'amaga darrere d'estàndards masculins, prioritats o pràctiques que no són percebudes fàcilment com a discriminació —fins i tot per a les mateixes dones—. Per fer visible aquesta situació, alguns estudis reclamen que s'hauria d'examinar com es desenvolupa l'activitat científica quotidiana, qui elabora els *papers* i qui dirigeix els grups de recerca, qui gestiona les subvencions econòmiques, qui negocia la publicació en revistes científiques, com funcionen els grups de vells amics dels quals les dones estan excloses majoritàriament, quina és la política dels departaments universitaris pel que fa referència a la promoció dels seus membres, etc. (Álvarez i Pérez, 2008; Palomba, 2000).

Però, què entenem per igualtat de gènere a la universitat? Per a la majoria de dones del món, l'equitat de gènere a l'educació superior és encara una qüestió d'accés, en canvi, per a les societats que han arribat a un grau d'igualtat en l'entrada a la universitat sorgeixen uns altres reptes. En termes generals, segons Unterhalter (2006), l'equitat de gènere s'ha entès de dues maneres. En primer lloc, en termes d'igualtat, aquesta qüestió es referiria a la consecució d'un mateix nivell d'educació, nivell professional i salari que els homes. En segon lloc, en termes de diferència, en què es considerarien perspectives particulars o pràctiques associades a les dones (amb l'establiment d'estudis de gènere en els diferents camps disciplinaris, el desenvolupament d'enfocaments feministes en l'ensenyament o tenint en compte especificitats pròpies, com ara la maternitat, per exemple). Les dues maneres d'entendre l'equitat de gènere ha generat crítiques. La primera perquè no aporta idees, contextos o accions suficientment valuosos associats amb les relacions de poder institucional ni amb els grups exclosos. La segona ha estat acusada d'essencialitzar «la dona» i de no tenir en compte com les desigualtats de gènere es dispersen a través d'altres formes de desigualtat relacionades amb la classe, l'etnicitat, la sexualitat, l'edat i les discapacitats.

La producció sobre aquest tema és bàsicament europea i nord-americana, encara que cal assenyalar que el número 29 de la revista *Women's Studies International Forum* dedica un monogràfic sobre l'equitat de gènere a les universitats africanes i les pràctiques discriminatòries lligades als prejudicis contra les dones per les seves aptituds acadèmiques, la pobra implementació política, la dominació masculina del coneixement i la presa de decisions, així com la manca d'oportunitats per fer recerca (Morley, 2006). Cal recordar que, en aquest continent, poc més de la meitat de les nenes a l'Àfrica subsahariana estan matriculades a les escoles de primària i l'educació superior es veu com un producte de luxe.

Accés, promoció i poder

En els darrers anys, nombroses universitats han començat a endegar plans estratègics per fer front a les desigualtats de gènere entre el seu personal administratiu i docent. En el cas capdavanter de la Norwegian School of Economics and Business Administration, es mostra com, malgrat els plans d'igualtat centrats a incidir en els processos d'accés (composició equilibrada dels tribunals i discriminació positiva de les dones en cas d'igualtat de mèrits, entre d'altres), els desequilibris continuen essent visibles. Aquesta universitat té entre un 30 i un 40% de graduades (22% de doctorandes), en canvi, només un 15% de professores i cap catedràtica fins al 2003 (Falkenberg, 2003). Falkenberg observa que les dones que entren a treballar a l'acadèmia en marxen al cap d'un temps, a causa, sobretot, de la manca d'identificació d'aquestes amb l'esperit de l'escola, d'un ambient impersonal on imperen valors masculins i, atès que són dones amb excel·lents currículums acadèmics, perquè acaben acceptant alternatives laborals millors fora de l'àmbit acadèmic que les atrauen més.

Pel que fa a les universitats britàniques, Brooks (1997) destaca un canvi de tendència a partir de la dècada de 1970. Si entre 1900 i el 1970 s'observa una entrada gradual de dones a la universitat a un ritme molt lent i en certes especialitats —com ara ciències socials, una de les darreres disciplines que es professionalitza—, és en el període 1970-1990 on l'increment de dones entre el personal universitari creix d'una manera més decidida, en especial a causa de l'augment en el nombre d'universitats i en el nombre de docents, tant d'homes com de dones. De totes maneres, però, aquestes ocupen majoritàriament els llocs més baixos i són les que treballen més a temps parcial i amb contractes temporals. Segons l'autora, s'identifiquen dos obstacles principals en la promoció de les dones en la vida acadèmica: oportunitats pobres i falta de seguretat en el lloc de treball. D'altres elements discriminators fan referència al tipus de selecció, a les xarxes informals, a les barreres per edat, a les pràctiques i a les actituds de discriminació, incloses les d'assetjament sexual.

D'altra banda, Finch (2003) mostra com, en el món acadèmic, els llocs més tradicionalment femenins continuen ocupats per dones (la majoria de secretàries són dones, mentre que la majoria de tècnics són homes), i aquestes estan subrepresentades en els llocs superiors de l'escalafó acadèmic. Per tant, malgrat la cultura oberta i liberal de les universitats, els més joves aprenen que els càrrecs amb autoritat i responsabilitat són ocupats pels homes¹. Aquest fet no encoratjaria gens el progrés d'una cultura igualitària entre els més joves que es formen en aquest ambient. També la promoció femenina es veuria limitada: les carreres acadèmiques estan basades en l'avaluació d'altres acadèmics (majo-

1. Per exemple, Vilarroya i altres (2008), en l'anàlisi que fan de l'equitat de gènere en el procés d'elaboració, direcció i defensa de tesis doctorals presentades a Espanya entre 1990 i 2004, conclouen que la direcció de tesis és majoritàriament realitzada per homes, que només un 1% de les presidències de tribunals són ocupades per dones i que aquestes representen un 14% dels seus membres.

ritàriament homes), en la qualitat del treball produït i en el potencial de cada individu (seguint criteris masculins).

Una de les desigualtats de gènere més significatives dins l'acadèmia és la imatge simbòlica de la ciència i l'ideal de la figura acadèmica. Aquesta imatge representa la ciència com un sistema voraç, com una «torre d'ivori», en la qual, per accedir-hi, necessàriament s'han de complir unes regles molt restrictives que no toleren ni el treball a temps parcial ni les distraccions familiars. El científic ideal es percep com aquell que «viu i respira acadèmia» i, per tant, treballa les vint-i-quatre hores del dia (Benschop i Brouns, 2003; Izquierdo, 2008). Es critiquen els sistemes d'avaluació dins l'acadèmia perquè es considera que discriminen les dones; la sensació és que les normes utilitzades per jutjar el treball són predominantment masculines, és a dir, es valoren les llargues jornades laborals, una carrera ininterrompuda i el fet de centrar-se, bàsicament, en la recerca científica (Martínez, 2008). Aquestes normes, però, no reflecteixen la vida quotidiana de les experiències laborals de les dones i, per aquesta raó, les seves contribucions tendeixen a veure's marginades i infravalorades (Wilson i Nutley, 2003). La carrera típicament acadèmica està estructurada d'acord amb la percepció masculina de l'èxit i el sistema de meritocràcia —en el qual es basen els fixatges i les promocions—, que reforça aquest enfocament masculí d'èxit en la carrera, reflecteix i reproduceix les pràctiques discursives de la masculinitat i presenta desavantatges per a la majoria de dones i per a alguns homes (Knights i Richards, 2003)².

En el Pla d'Acció per a la Igualtat de Dones i Homes de la Universitat Autònoma de Barcelona (2008), s'hi constata que el personal acadèmic d'aquesta institució és el col·lectiu que pateix més desigualtat entre dones i homes. Aquest fet s'il·lustra amb el gràfic 1 en forma de tisesores, el qual mostra que, en les categories d'estudiants i becaris, les dones superen numèricament els homes, mentre que, a partir de la categoria de doctors i a mesura que puja la categoria acadèmica, des d'ajudants i titulars universitaris fins arribar a catedràtics, la situació s'inverteix i la proporció d'homes és superior a la de dones.

Es podria pensar que es tracta d'una qüestió de temps, però, en canvi, segons García de Cortázar i García de León (1997) i Simelio i Rovetto (2008), les dades estadístiques mostren que hi ha hagut fluxos suficients d'alumnat femení i de professores amb l'excel·lència necessària per haver pogut obtenir una càtedra. També afirmen que «els percentatges de catedràtiques són andòmals i reflecteixen els cercles androcèntrics del poder acadèmic: l'efecte de l'*old*

2. L'article fa una crítica al sistema de l'exercici d'avaluació de la recerca (Research Assessment Exercise —RAE) que té lloc a les universitats britàniques des de l'any 1986. Cada cert temps, cada departament escull uns quants professors (els que tenen les millors publicacions) per poder presentar-se a la RAE i el departament és qualificat en funció d'ells. El finançament del departament per part de l'estat depèn dels resultats d'aquesta avaluació. Poques dones s'escullen per a la RAE, ja que aquestes tenen una carrera més complicada: amb permisos de maternitat, més dedicació a la docència, etc. Esdevé, doncs, un sistema de discriminació generitzada.

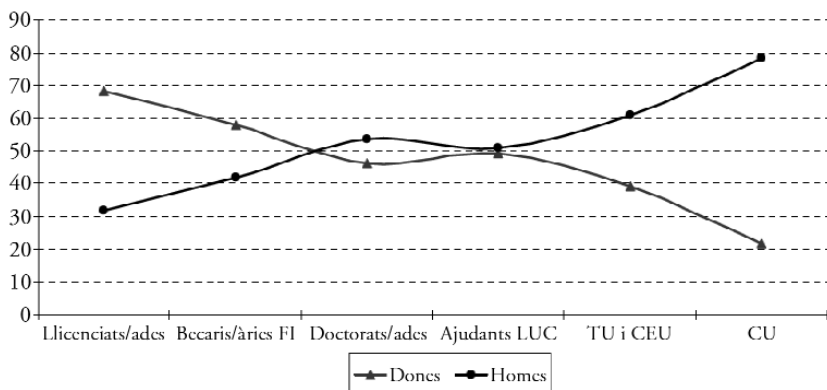

Figura 1. Distribució de posicions en la carrera acadèmica, 2006-2007.

Font: Universitat Autònoma de Barcelona (2006).

boys club (la cooptació quasi sempre inconscient per part dels homes de candidats, “els seus iguals”) (García de Cortázar i García de León, 1997, p. 75). Per corregir aquesta situació, es considera imprescindible l’aplicació de quotes acadèmiques com a mesura política per fer de la universitat un camp més igualitari i que les dones participin de manera activa en la presa de decisions (Miyares, 2008).

Alguns autors i autores, com ara Brooks (1997), asseguren que a les dones —i no tant als homes— se les acostuma a carregar amb més docència, més tasques administratives i més tasques d’acompanyament o tutorització d’estudiants. Elles solen participar en nombrosos comitès de tot tipus (de direcció d’estudis, de consultories, d’admissions d’alumnes, etc.) i, en canvi, no són tan presents en els principals òrgans de decisió o càrrecs de responsabilitat amb poder de presa de decisions. Aquestes tasques no les ajuden gaire a desenvolupar les seves carreres ni a ascendir de categoria, ans al contrari, els prenen energia per fer recerca i publicar (les mesures de productivitat acostumen a mostrar que les dones publiquen menys que els seus col·legues). Tomás i altres (2008) hi afegeixen que, malgrat la creixent participació de les dones en els òrgans de govern, aquestes tenen una menor visibilitat, a causa, principalment, d’un estil diferent d’intervenir-hi: s’atorguen una representativitat menor (solen manifestar-se en termes com ara «en la meua opinió», «des de la meua perspectiva», etc., contràriament a l’estil masculí); són més directes; busquen més el diàleg, el consens; es preocupen més pels aspectes relacionats amb els processos que no pas amb el contingut de la presa de decisions; etc. S’observa també una especificitat sociodemogràfica de les dones que es troben en aquests llocs: la majoria tenen una edat superior a la dels homes, i els seus fills ja estan emancipats.

Segons Pérez Sedeño i altres (2008), per arribar a aconseguir càrrecs de responsabilitat, s'ha de tenir ambició i unes certes ànsies de poder. L'estatus, el prestigi, el reconeixement social, vinculats tradicionalment a l'exercici de les professions realitzades pels homes, van lligades intrínsecament a qualsevol lloc de responsabilitat laboral i, quan s'assumeix aquest tipus de responsabilitats, se sobreentén que s'haurà de dedicar molt temps i esforç a la consecució dels objectius. Per les autores, semblaria que la «cultura de les llargues hores» i la disponibilitat absoluta cap al treball, així com, l'ambició i la competitivitat no són «valors intrínsecament femenins», sinó que les dones donarien més valor a les relacions interpersonals i afectives, per sobre de les seves fites professionals.

Altres treballs, com ara els de Deem (2003) i Wood i Newton (2006), han analitzat les trajectòries dels homes i les dones acadèmiques per veure fins a quin punt les relacions de poder de gènere han afectat les seves carreres professionals i les expectatives que tenien. Les dones senten que les responsabilitats familiars frenen la seva carrera i perceben comportaments sexistes i de discriminació en la promoció, mentre que els homes confessen que la paternitat no la veuen problemàtica i que, segurament, si haguessin estat dones, els hagués costat més aconseguir les seves categories acadèmiques actuals. Els homes no manifesten la mateixa sensació d'estrès o d'incompatibilitat com l'expressada explícitament per les dones respecte a les obligacions familiars. Les professores sense fills són conscients de les complexitats i dificultats que tindrien si fossin mares per realitzar les seves activitats professionals (per exemple: l'assistència freqüent a congressos i el treball de camp de llarga durada) amb la mateixa intensitat que les desenvolupen sense la responsabilitat de ser progenitores.

I des de la geografia?

Des de la geografia, els estudis sobre la presència de les dones a la disciplina es remunten a mitjan dècada de 1960. Els treballs de Bernard (1964), *Academic women*, i de Leffler (1965), *The role of women in geography in the United States*, són citats com a precedents per Zelinsky (1973b), però ell mateix reconeix que són pràcticament els únics que s'ocupen del tema, ja que, en els diferents articles apareguts sobre la història de la professió geogràfica als Estats Units, no s'hi troba gairebé cap referència a la situació de les dones de manera diferenciada. En canvi, és a partir del seu article «The Strange Case of the Missing Female Geographer» (Zelinsky, 1973a) que s'inicia un debat sobre la pràctica inexistència de dones en els departaments de geografia de les universitats dels Estats Units, tot mostrant que ocupaven posicions inferiors, eren més mal pagades i publicaven amb menys freqüència que els seus companys. L'autor es plantejava per què la tasca professional de la geografia semblava reservada als homes, mentre que les dones hi tenien un paper molt rar i gairebé testimonial. I és que les dades per a aquest període mostren una ràtio de vint-i-un homes per cada dona amb grau de doctor dins l'Associació de Geògrafs Americans, i les vinculades a la universitat representen, durant anys, menys del 6,3% (Zelinsky, 1973b).

I, encetat el debat, la producció posterior és prou rica: Berman (1977), Beckwith (1977), Rubin (1979), McDowell (1979) i Momsen (1980) presenten treballs sobre la situació de les dones als departaments de geografia nord-americans, britànics i canadencs, respectivament; actualitzats per articles posteriors: Zelinsky, Monk i Hanson (1982), Golledge i Halperin (1983), McDowell i Peake (1990), Lee (1990), Dumayne-Peaty i Wellens (1998), Winkler (2000), Falconer (2000), Brinegar (2001), Monk, Drooleever i Raleigh (2004). I més tard, fora de l'àmbit anglosaxó, apareixen els estudis de Garcia-Ramon i Castañer (1988), Garcia-Ramon i Pujol (2004), Drooleever (2004), Timar i Jelenszkyné (2004), Blumen (2002), Özgüç (2006) o Imarisio (2007) sobre Espanya, Catalunya, Països Baixos, Hongria, Israel, Turquia o Itàlia, respectivament.

Les dades principals

Tots els treballs consultats utilitzen mètodes similars als de Zelinsky: elaboren qüestionaris, més o menys exhaustius, que es distribueixen entre els diferents departaments universitaris de geografia i s'exploten les dades de diversos directoris d'associacions professionals (a les quals, en algun cas, també s'envia un qüestionari que completa i matisa la informació) o estudis interns elaborats per les mateixes associacions —com és el cas del realitzat pel Comitè sobre la Situació de les Geògrafes, de l'Associació de Geògrafs Americans (AAG)—, així com els reculls estadístics de les universitats o de serveis d'estadística de diversos nivells administratius.

Pel que fa a la producció científica, s'és més o menys exhaustiu, bé utilitzant catàlegs de publicacions, bé repassant les revistes de geografia principals. En algun cas, també es fa una anàlisi bibliomètrica de les publicacions de les universitats o de les tesis lligides³. I és que el tema de la producció científica de les dones que han accedit a l'acadèmia és igualment objecte d'interès. Momsen (1980) es preguntà, tot parafrasejant Rubin (1979): «fins quan les geògrafes estaran destinades a romandre com a consumidores i no com a productores dins la professió?».

L'anàlisi feta per Zelinsky mostrava només un 4% d'articles signats per geògrafes i, en el recompte de les revistes de geografia principals dels EUA⁴, s'hi trobaven percentatges de representació d'entre el 2,6% i el 6% corresponents al període comprès entre 1921 i 1971, i del 7% entre 1972 i 1980 (el 1970, les dones membres de l'AAG arribaren a representar el 12,7% del total). En canvi,

3. Alguns articles recents mostren resultats d'aquest tipus referents a uns altres àmbits europeus: Buelher i Baechli (2007) i Creton (2007). En el primer cas, es presenta un estudi bibliomètric de les tesis i dels articles publicats entre finals de la dècada de 1970 i el 2000 en dinou revistes d'Alemanya, Àustria i la Suïssa germana, però només s'hi comptabilitzen aquells que tracten alguna perspectiva de gènere des de la geografia, i en el segon s'analitzen les tesis doctorals i les revistes dels departaments de geografia francesos.
4. *Geographical Review, Annals of the Association of American Geographers, Economic Geography* i *The Professional Geographer*.

les dades que ens mostra Brinegar corresponents a finals de la dècada de 1990 experimenten un clar increment, atès que arriben al 20% de signatures femenines en correspondència als percentatges de professores que hi havia als departaments de geografia que impartien programes de doctorat (Brinegar, 2001). Aquesta tendència també es dona a les revistes britàniques (McDowell, 1979; Dumanyne-Peaty i Wellens, 1998) i espanyoles, tot i que els percentatges en aquest darrer context sempre són superiors (Garcia-Ramon i Castañer, 1988; Lluch i Albet, 1998; Ramiro, 2005); d'aquí que es pugui arribar a la conclusió que no és que publiquen menys, sinó que ho fan proporcionalment a la seva presència en les universitats, tal com ja exposaven alguns treballs anteriors (Blackstone i Fulton, 1974).

La major part dels estudis mencionats fins ara se centren en la quantificació de la presència de les dones a les universitats i en especial a la categoria que aquestes hi assoleixen. Les xifres no corroboren afirmacions optimistes que se solen fer respecte al món acadèmic com a àmbit no discriminatori, perquè un bon nombre de condicionants més subjectius s'afegeixen a la simple enumeració de mèrits, a la seva avaluació i a les possibilitats d'aconseguir-los (Williams, Blackstone i Metcalf, 1974).

Així, referent als Estats Units, les xifres dels membres de l'associació que aglutina els professionals de la geografia, l'AAG, passen del 12,7% de dones el 1970 al 13,6% el 1977 i al 20,1% el 1980, mentre que, al mateix temps, només un 6,3% (1970), un 9,6% (1980) i un 9,7% (1988) estan vinculades a les universitats. És veritat que de la primera xifra de professores amb plaça de titular que ens facilita Zelinsky (1973b) el 1970, d'un 3,1%, a la darrera recopilada per Brinegar (2001) el 1998, de l'11,1%, hi ha un progrés, però també ho és que aquestes dades es troben encara lluny dels percentatges de candidates a doctorat de Geografia (el 1970: 12,3%, el 1985: 27% i el 1998: 35%). Dades que, d'altra banda, són baixes si les comparem amb les candidates a doctorat, els mateixos anys, d'Antropologia (43,1% el 1970), de Sociologia (22,7% el 1970), d'Història (21,7% el 1970), de Ciències Socials (33% el 1985) i d'Art (30,1% el 1988) als Estats Units (Lee, 1990)⁵.

Les xifres referents al Regne Unit no són millors, tot i que, a les darreres dècades, mostren un progrés més significatiu: es passa de percentatges de professorat femení del 8,3% (1978) i del 9,5% (1988) al 22% (1996); i les candidates a doctorat del 25,5% el 1978 i el 33,1% el 1988, al 40% el 1996. Tenim menys dades pel que fa al Canadà, però mostren una relació semblant: el 1980, el 6,2% del professorat universitari de Geografia era constituït per dones, davant d'un 16,4% de noies en el cicle de doctorat.

Les universitats espanyoles mostren unes xifres força més elevades: el 32% de dones als departaments de Geografia el 1983 (56,1% de tesis i 23,7% de tesis). I encara hi trobem dades millors a les universitats catalanes referents

5. Diferents treballs assenyalen que la proporció de geògrafes és comparable als percentatges que es troben a les facultats de ciències o d'enginyeries, i no pas als d'humanitats o ciències socials.

a 1996: el 38,9% del professorat és constituït per dones. Aquesta situació sembla que respon a la tardana institucionalització de la geografia a Espanya, que coincidí amb una incorporació més elevada de les dones al món universitari.

Pel que respecta a la seva progressió acadèmica, l'efecte tisora, esmentat més amunt (un nombre creixent d'homes a mesura que avancem en els escafons acadèmics i un nombre decreixent de dones), és generalitzable a tots els contextos: un 11% de dones *versus* un 3% d'homes en la categoria més baixa (lectors) als departaments de Geografia dels Estats Units i un 17% de dones *versus* un 48% d'homes en la categoria superior de professors (Lee, 1990); un 88,6% *versus* un 74,5% de lectors i un 5,3% *versus* un 17,3% de professors al Regne Unit, amb un nombre més elevat de contractes a temps parcial o temporal entre les geògrafes (McDowell i Peake, 1990); un 89,5% de catedràtics *versus* un 10,5% de catedràtiques en l'especialitat de Geografia Física a les universitats espanyoles (García Cortázar i García de León, 1997) o un 3,2% de catedràtiques *versus* un 7% d'homes a la mateixa categoria i un 6,4% de titulars d'escola universitària (un 2,5% d'homes) en el professorat de Geografia de les universitats catalanes (Lluch, Albet i altres, 1998).

A tot arreu es constata la peculiaritat de la geografia respecte a les ciències socials, fins i tot a les universitats d'Israel, on les geògrafes representaven un 8,2% entre 1984 i 1998 (percentatge similar al de les facultats de ciències i enginyeries), mentre que el seu pes en el conjunt de les ciències socials era del 20,9% i del 20,4% en el conjunt del professorat acadèmic (Blumen, 2002; Blumen i Bar-Gal, 2006).

Buscant explicacions a les xifres

Zelinsky es preguntà si es tractava d'un fet biològic, d'unes facultats innates diferencials per practicar l'exercici de la geografia, o bé d'uns condicionants socials i culturals que obligaven les dones a sacrificar les seves carreres professionals en favor, sobretot, de l'atenció a la família. En tots els seus articles, es mostra plenament defensor d'aquesta segona hipòtesi⁶, que entroncaria amb els treballs més recents de compatibilització de vida professional i familiar. Pel que fa a la institució acadèmica, comenta:

L'escassa presència de les geògrafes no reflecteix necessàriament cap feblesa inherent de l'intel·lecte o del caràcter. Les causes immediates són les normes insti-

6. A les pàgines de la revista *The Professional Geographer*, hi contesta contundentment les tesis del professor Roder sobre l'evidència de certes diferències biològiques segons el sexe pel que fa a les «habilitats geogràfiques». També ho fa, en el mateix volum, la professora Berman. En total, són poques pàgines, però recomanables per seguir la polèmica sobre aquesta disjuntiva: Roder (1977), Zelinsky (1977) i Berman (1977b). El seu article posterior s'inscriu en la mateixa línia: Zelinsky, Monk i Hanson (1982).

tucionals, les tradicions i els biaixos, normalment poc tinguts en compte, de les organitzacions on s'han format i on treballen. (Zelinsky, 1973a, p. 104),

i respecte a la família:

Si les acadèmiques escullen tenir cura dels infants, s'espera d'elles que abandonin la seva feina temporalment i que més tard la reprenguin parcialment o permanentment. Si es casen, generalment s'entén que la seva carrera només continuarà supeditada a la del seu marit; i si ambdós, marit i muller, treballen, serà la feina d'ell la que prevaldrà i fins i tot determinarà el lloc on viuran. (Zelinsky, 1973a, p. 103)

A més, ofereix tres possibles raons per les quals les alumnes dels departaments de Geografia no se sentirien atretes per dedicar-se professionalment a aquesta disciplina: 1) el camp d'estudi no té un fort lligam amb les seves ocupacions tradicionals, contràriament al que passaria amb altres ciències socials i humanes; 2) històricament, l'exploració de territoris nous, el treball de camp geològic o el muntanyisme en general han estat activitats molt lligades a les facultats físiques masculines⁷, i 3) la imatge donada a l'escola i en els mitjans de comunicació del que és més típicament femení, on no es trobaria la professió geogràfica.

Per la seva banda, Lee (1990) posa en evidència el poc estímulo que es dona a les estudiantades de geografia que es graduen. Sosté que les noies solen tenir més dificultats per aconseguir un bon tutor entre els catedràtics, que no solen participar tant en la vida social dels departaments (esports, viatges) i que, per tant, estan més soles i desprotegides:

La socialització de les dones les ensenya a ser «educades» i a no interrompre els altres, la qual cosa pot ser vista, en seminaris dominats per homes, com una evidència d'ignorància o poc domini de la matèria. Les estudiantades poden ser víctimes de l'hostilitat masculista, de l'humor sexista, dels estils d'interacció paternalista i d'altres comportaments discriminatoris. (Lee, 1990, p. 207)

Brinegar (2001) insisteix en el fet que el lent progrés de les xifres cap a una equiparació més gran es deu a la persistència de comportaments sexistes que devaluen els coneixements, les habilitats i les contribucions de les dones en benefici del manteniment dels estereotips masculins i dels privilegis que representen. De fet, l'explicació que es dona de manera més reiterada és la que es refereix a una professió dominada tradicionalment pels homes, la qual cosa afavoreix la reproducció de comportaments i models masculins, de manera que es dibuixaria un cercle viciós difícil de superar. La manca de dones entre el

7. El tema del treball de camp com a espai netament masculí, sobretot el lligat a la geografia física, ha estat reiteradament apuntat i encara sembla que continua essent d'actualitat, com mostra l'article de Bracken i Mawdsley (2004).

professorat no concediria expectatives ni suport a les llicenciades, poques serien les que continuarien la seva carrera universitària i, d'aquestes, una bona proporció es descoratjaria per les traves que trobaria al llarg del camí. A més, si aconseguien doctorar-se, poques tindrien la possibilitat d'entrar a formar part del professorat i, encara menys, de fer-hi carrera.

Pel que respecta a la productivitat científica, hi ha tres explicacions principals que expliquen la baixa producció de les geògrafes: 1) la dificultat de compaginar la vida professional i la familiar que manifesten la majoria de les dones treballadores (tot i que aquesta explicació no és defensada per tothom); 2) més aïllament i menys accés a les xarxes informals d'intercanvi de recursos que faciliten un nombre més elevat de publicacions, i, conseqüència de l'anterior, 3) les dones adoptarien un estil de recerca que buscaria la perfecció per evitar al màxim la crítica i, per tant, en reduiria la producció. Així, el nivell més elevat de qualitat aniria en detriment de la quantitat.

Els treballs de Garcia Ramon i altres (1992) i Ramiro (2005) coincideixen en la importància del paper de les dones dins la família a l'hora de parlar de la seva producció; però també demanen no perdre de vista els percentatges de professores dels departaments universitaris, fent una correlació entre el seu contingent i el nombre d'articles signats per elles. Això ens portaria a tenir una visió menys dramàtica dels baixos percentatges de publicació.

Winkler (2000), en canvi, és de les que no atribueix la baixa productivitat a una dedicació més gran a la família. Observa que les dones solteres publiquen també poc⁸ i, sovint, menys encara que les casades⁹, que homes i dones amb fills estan el mateix nombre d'hores a les facultats i que no sembla que les dones tinguin motivacions diferents de les dels seus col·legues. Però quan es pregunta a les dones per què no publiquen, elles parlen de sentiments d'exclusió, marginació, aïllament intel·lectual i social, desconexió i accés limitat als recursos. O sigui, que les dones tenen menys accés a les xarxes informals¹⁰ on es generen i s'avaluen les idees, on circulen els recursos materials i humans i on s'intercanvien coneixements i avantatges. Elles, comenta, estan poc integrades en els seus departaments i en les seves disciplines i no reben la informació informal que els homes obtenen a través de normes de negociació invisibles dins l'estructura social de la universitat. Aquest aïllament dins el departament i aquesta marginació en el sistema social de l'acadèmia comporta una manca de contactes per poder identificar i trobar col·laboradors, fins i

8. L'autora cita una àmplia bibliografia que ratifica aquesta postura.

9. Davis i Astin (1990) argumenten que l'estatus de casades permet que siguin vistes pels seus col·legues homes com a menys «perilloses», i això comporta una socialització més gran que redunda en una producció més elevada. També el fet d'estar casades pot comportar més estímulo i encoratjament per part dels seus marits, sobretot les que estan casades amb un altre acadèmic. Cole i Zuckerman (1987) troben que aquestes darreres són les que més publiquen.

10. Hanson (2000) ens proporciona una bibliografia abundant sobre la importància de les xarxes per poder competir en el sistema de meritocràcia de la universitat.

tot becaris¹¹. D'altra banda, és possible, ens diu, que les dones siguin reticents a col·laborar amb un home per por de no ser prou considerades per ell, i que tampoc creguin que sigui millor treballar amb altres dones per por de ser titulades de feministes.

L'aïllament intel·lectual i social de les dones afectaria la seva productivitat investigadora, ja que, com a reacció, adoptarien un estil de recerca que comportaria menys productivitat i es mostrarien —com hem comentat abans— massa perfeccionistes en els seus mètodes de recerca. És a dir, sostindrien la màxima de «més qualitat, menys quantitat». En definitiva, que les dones serien més sensibles a les crítiques i, per tant, intentarien escapar-ne fent un treball sense fissures, però, en canvi, més laboriós¹².

En aquesta mateixa línia, s'expressen uns altres treballs (García de León i altres, 2001) a l'analitzar la carrera acadèmica de les dones en el marc de les universitats espanyoles. Consideren que la promoció està molt lligada a la possibilitat de generar-se un estatus basat en la productivitat científica que es veuria frenada per l'organització del treball en xarxes i en cercles informals de col·legialitat i poder del qual les dones es veuen excloses o on es troben infrarepresentades. Les publicacions, hi afegeixen, són molt sensibles a la legitimitat i necessiten especialment els canals oberts pels grups informals. S'exigeix més a les dones a l'hora de difondre els seus estudis i, tot i coincidir amb el fet que són les casades les que solen produir més (especialment les que tenen per parella un altre acadèmic), defensen el fet que les responsabilitats familiars pesen especialment sobre elles, la qual cosa repercuteix en el temps destinat a projectes de recerca, publicacions i altres activitats al marge de la docència.

En els darrers anys, trobem una altra argumentació sobre els índexs més baixos de productivitat femenina: la dedicació més elevada de les dones a tasques de gestió a les quals no es volen dedicar els seus col·legues pel fet que resten temps a la recerca. Fins i tot es comenta que aquestes tasques de gestió són reconegudes com a tasques de cura, típicament femenines i, per tant, defugides pels homes. A les geògrafes que comencen la carrera, sovint se'ls aconsella que les evitin tant com sigui possible, a fi de tenir més temps per a la recerca i la docència (Hanson, 2007).

Finalment, en un treball sobre la carrera de les professores seguida a les universitats públiques de Catalunya, hi trobem una conjunció de les dues postures: s'hi constata una insatisfacció de les professores pel que fa a la recerca «tant perquè és una feina solitària, amb poques ocasions de *feed-back*, com per l'escassetat de mitjans, la qual cosa la converteix en una experiència frustrant,

11. Yentsch i Sindermann (1992) exposen que els becaris solen considerar que un professor els podrà ajudar millor en la seva carrera professional que no pas una professora, i que els nois solen trobar-s'hi malament treballant amb una dona.
12. L'estudi de Sonnert i Holton (1996) sobre dones biòlogues demostrava, però, que això feia que publiquessin menys, però que fossin més citades: 24,4 citacions de mitjana per a les dones, davant de 14,4 per als homes.

atesa la dificultat per mantenir equips estables de recerca» (Carreño i altres, 1998, p. 82). Les dones entrevistades destaquen la manca de referents anteriors, la inexistència d'iguals; manifesten la seva sensació d'aïllament dins els departaments, i denuncien relacions interessades i d'instrumentalització per part dels seus col·legues, i fins i tot conflictes jeràrquics, de gènere i un important paternalisme masculí. També s'hi observen les renúncies que han fet en la seva vida privada i la dificultat de separar-la de la seva vida professional. Parlen d'insatisfacció, de sensació de buidor i de manca d'autoestima, afirmacions que mostrarien com les dificultats de conciliació entre la vida laboral i la familiar tenen, també, un pes molt important.

Referències bibliogràfiques

- ÁLVAREZ LIRES, María; PÉREZ RODRÍGUEZ, Uxío (2008). «¿Evolución o revolución? Ciencia moderna-tecnociencia y cambios producidos en la situación de las mujeres». *Estudios iberoamericanos de género en Ciencia, Tecnología y Salud*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 247-254.
- BECKWITH, Karen (1977). «The status of women professionals in Geography». *The Professional Geographer*, 4(29), p. 404-405.
- BENSCHOP, Yvonne; BROUNS, Margo (2003). «Crumbling ivory towers: Academic organizing and its gender effects». *Gender, Work and Organization*, 10(2), p. 194-212.
- BERMAN, Mildred (1977a). «Facts and attitudes on discrimination as perceived by AAG members: Survey results». *The Professional Geographer*, 1(29), p. 71-80.
- (1977b). «A response to the Wolf who cried Wolf». *The Professional Geographer*, 4(29), p. 402-404.
- BERNARD, Jessie (1964). *Academic women*. Pennsylvania: University Park.
- BLACKSTONE, T.; FULTON, O. (1974). «Men and women academics». *Higher Education*, 3, p. 119-140.
- BRACKEN, Louise; MAWDSLEY, Emma (2004). «Muddy glee: Rounding out the picture of women and physical geography fieldwork». *Area*, 36, 3, p. 280-286.
- BLUMEN, Orna (2002). «Women's professional choice in Geography: National sentiments and national exclusion». *Women's Studies International Forum*, 25(5), p. 555-571.
- BLUMEN, Orna; BAR-GAL, Yoram (2006). «The academic conference and the status of women: The Annual Meetings of the Israeli Geographical Society». *The Professional Geographer*, 58, 3, p. 341-355.
- BRINEGAR, Sarah J. (2001). «Female representation in the discipline of geography». *Journal of Geography in Higher Education*, 3 (25), p. 311-320.
- BROOKS, Ann (1997). *Academic women. The society for research into higher education*. Bristol (EUA): Open University Press i SRHE, 174 p.
- BUEHLER, Elisabeth; BAECHLI, Karin (2007). «From migration der fraus aus berggebieten to gender and sustainable development: dynamics in the field of gender and geography in Switzerland and in the German-speaking context». *Belgeo*, 3, p. 275-299.
- CARREÑO, Antonieta; FABRA, Maria Lluïsa; LLORET, Caterina; PALLEJÀ, Mercè; PASTOR, Chei; PÉREZ DE LARA, Núria (1998). *La carrera de les professores universitàries*. Bellaterra: Institut de Ciències de l'Educació de la UAB, 189 p.
- COLE, Jonathan R.; ZUCKERMAN, Harriet (1987). «Marriage, motherhood and research performance in science». *Scientific American*, 255, p. 119-125.

- CRETON, Dominique (2007). «Gender issues in French geography». *Belgeo*, 3, p. 313-322.
- DAVIS, Diane E.; ASTIN, Helen S. (1990). «Life cycle, career patterns and gender stratification in academe: Breaking myths and exposing truths», a Suzanne S. LIE i Virginia, E. O'LEARY. *Storming the tower: Women in the Academic World*. Nova York: Nicholas Publishing, p. 89-107.
- DEEM, Rosemary (2003). «Gender, organizational cultures and the practices of manager-academics in UK universities». *Gender, Work and Organization*, 10(2), p. 239-259.
- DROOLEEVER, Joos (2004). «Gender representation and participation in Dutch Human Geography Departments». *Journal of Geography in Higher Education*, 28(1), p. 133-141.
- DUMAYNE-PEATY, Lisa; WELLENS, Jane (1998). «Gender and physical geography in the United Kingdom». *Area*, 3(30), p. 197-205.
- FALCONER, Karen (2000). «Women in geography in the 21th century. Introductory remarks: structure, agency and women geographers in academia at the end long twentieth century». *The Professional Geographer*, 52(4), p. 697-702.
- FALKENBERG, Joyce (2003). «Decreasing numbers at increasing levels: An investigation of the gender imbalance at NHH» (Norwegian School of Economics and Business Administration). *Gender, Work and Organization*, 10(2), p. 175-193.
- FINCH, Janet (2003). «Foreword: why be interested in women's position in academe?». *Gender, Work and Organization*, 10(2), p. 133-153.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, Marisa; GARCÍA DE LEÓN, María Antonia (1997). *Mujeres en minoría: Una investigación sociológica sobre las catedráticas de universidad en España*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Col·lecció Opiniones y Actitudes, 16, 88 p.
- GARCIA RAMON, M. Dolors; CASTAÑER, Margarita (1988). «Women and Geography in Spanish Universities». *Professional Geographer*, 40(3), p. 307-345.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; NOGUÉ I FONT, Joan; ALBET I MAS, Abel (1992). «La práctica de la geografía en España (1940-1990)», a *Innovación metodológica y trayectorias individuales en la geografía académica española*. Barcelona: Oikos-Tau. Col·lecció Estudios Geográficos, 250 p.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors; PUJOL, Herminia (2004). «Gender representation in academic geography in Catalonia (Spain)». *Journal of Geography in Higher Education*, 28 (1), p. 111-119.
- GOLLEDGE, Reginald G.; HALPERIN, William C. (1983). «On the status of women in geography». *The Professional Geographer*, 2(35), p. 214-218.
- HANSON, Susan (2000). «Networking». *The Professional Geographer*, 4(52), p. 751-758.
- (2007). «Service as subversive activity: on the centrality of service to an academic career». *Gender, Place and Culture*, 14(1), p. 29-34.
- IMARISIO, Caterina Simonetta (2007). «Il genere nella geografia accademica italiana», a DANSERO, Egidio; DI MEGLIO, Giovanna; DONINI, Elisabetta; GOVERNA, Francesca (eds.). *Geografia, Società, Politica: La ricerca in geografia come impegno sociale*. Torí: Franco Angeli, p. 215-231.
- IZQUIERDO, María Jesús (2008). «Androcentrismo y promoción de las mujeres en la universidad», a *Mujeres en la alta dirección: La carrera profesional de las mujeres en la empresa, la administración y la universidad*. Madrid: Instituto de la Mujer, p. 69-79.
- KNIGHTS, David; RICHARDS, Wendy (2003). «Sex discrimination in UK academia». *Gender, Work and Organization*, 10(2), p. 213-238.
- LEE, David R. (1990). «The status of women in geography: things change, things remain the same». *The Professional Geographer*, 2(42), p. 202-211.

- LEFFLER, Kay E. (1965). *The role of women in geography in the United States*. Norman: University of Oklahoma. Tesi doctoral.
- LLUCH, Enric; ALBET, Abel i altres (1998). *Reports de la recerca a Catalunya: Geografia i Demografia*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 64 p.
- MARTÍNEZ COSTA, Carme (2008). «El acceso a la cátedra en las politécnicas», a *Mujeres en la alta dirección: La carrera profesional de las mujeres en la empresa, la administración y la universidad*. Madrid: Instituto de la Mujer, p. 79-88.
- MCDOWELL, Linda (1979). «Women in British Geography». *Area*, 2(11), p. 151-154.
- MCDOWELL, Linda; PEAKE, Linda (1990). «Women in British Geography Revisited: or the same old story». *Journal of Geography in Higher Education*, 1(14), p. 19-30.
- MİYARES, Alicia (2008). «De catedráticas a rectoras ¿Dónde están las mujeres?», a *Mujeres en la alta dirección: La carrera profesional de las mujeres en la empresa, la administración y la universidad*. Madrid: Instituto de la Mujer, p. 64-69.
- MOMSEN, Janet (1980). «Women in Canadian Geography». *Professional Geographer*, 3(32), p. 365-369.
- MONK, Janice, DROOLEEVER FORTUIJN, Joos; RALEIGH, Clionadh (2004). «The representation of women in Academia Geography contexts, climate and curricula». *Journal of Geography in Higher Education*, 28(1), p. 83-90.
- MORLEY, Louise (2006). «Including women: Gender in commonwealth higher education». *Women's Studies International Forum*, 29, p. 539-542.
- ÖZGÜÇ, Nazmiye (2006). «Gender representation in academic geography in Turkey». Comunicació presentada al seminari internacional *Geography and Gender Worldwide: Contesting Angloamerican Hegemony*. Bellaterra, 22-25 de febrer de 2006.
- PALOMBA, Rossella (2000). «Ricerca, sostantivo maschile», a Rossella PALOMBA (ed.). *Figlie di Minerva: Il primo rapporto sulle carriere femminili negli enti pubblici di ricerca italiani*. Milà: Franco Angeli, p. 9-14.
- PÉREZ SEDEÑO, Eulalia i altres (2008). *La situación de las mujeres en el sistema educativo de ciencia y tecnología en España y su contexto internacional*. Programa de anàlisis y estudios de acciones destinadas a la mejora de la calidad de la enseñanza superior y de actividades del profesorado universitario (REF: S2/EA2003-0031), 207 p. [en línia]. <<http://www.usc.es/smucea/IMG/pdf/EA2003-0031.pdf>>
- RAMIRO, Enric (2005). «Discriminació de la dona a les revistes de geografia valencianes. Estudi bibliomètric». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 59, p. 131-155.
- RODER, Wolf (1977). «An alternative interpretation of men and women in Geography». *The Professional Geographer*, 4(29), p. 396-400.
- RUBIN, Barbara (1979). «Women in geography revisited: present status, new options». *The Professional Geographer*, 2(31), p. 125-134.
- SCHNEIDER, Alison (1998). «Why don't women publish as much as men». *The Chronicle of Higher Education*, 3(45), p. 14-16.
- SIMELIO, Nuria; ROVETTO, Florencia (2008). «La mujer joven en la universidad ¿Una doble discriminación?». *Actas del I Congreso Internacional sobre Sesgo de Género y Desigualdades en la Evaluación de la Calidad Académica*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 21-33.
- SONNERT, Gerhard; HOLTON, Gerald (1996). «Careers patterns of women and men in Sciences». *American Scientist*, 84, p. 63-71.
- TIMAR, Judit; JELENSZKYNE, Ildikó Fábíán (2004). «Female representation in the higher education of geography in Hungary». *Journal of Higher Education*, 28(1), p. 101-110.

- TOMÀS, Marina; DURAN, María del Mar; GUILLAMÓN, Cristina (2008). «La implicación de las profesoras en la gestión universitaria». *Actas del I Congreso Internacional sobre Sesgo de Género y Desigualdades en la Evaluación de la Calidad Académica*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 195-205.
- UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA (2008). *Primer Pla d'Acció per a la Igualtat entre Dones i Homes a la UAB, 2006* [en línia]. <http://publicacions.uab.es/cd/tot/cat/pla_igualtat_homes_i_dones.pdf>
- UNTERHALTER, Elaine (2006). «New times and new vocabularies: theorising and evaluating gender equality in Commonwealth higher education». *Women's Studies International Forum*, 29, p. 620-628.
- VILARROYA, Anna; BARRIOS, Maite; BORREGO, Ángel; FRÍAS, Amparo (2008). «La obtención del doctorado en España: un análisis de género». *Actas del I Congreso Internacional sobre Sesgo de Género y Desigualdades en la Evaluación de la Calidad Académica*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 157-165.
- WILLIAMS, G. L.; BLACKSTONE, T. A. V.; METCALF, D. (1974). *The Academic Labour Market*. Amsterdam: Elsevier.
- WILSON, F.; NUTLEY, S. (2003). «A critical look at staff appraisal: The case of women in Scottish Universities». *Gender, Work and Organization*, 10(3), p. 301-319.
- WINKLER, Julie A. (2000). «Faculty reappointment, tenure, and promotion: Barriers for women». *The Professional Geographer*, 4(52), p. 737-750.
- WOOD, Glenice J.; NEWTON, Janice (2006). «Childlessness and women managers: "Choice", context and discourses». *Gender, Work and Organization*, 13(4), p. 338-358.
- YENTSCH, C. M.; SINDERMAN, C. J. (1992). *The woman scientist: meeting the challenges for a successful career*. New York: Plenum Press.
- ZELINSKY, Wilbur (1973a). «The Strange Case of the Missing Female Geographer». *The Professional Geographer*, 2(25), p. 101-105.
- (1973b). «Women in Geography: a brief factual account». *The Professional Geographer*, 2(25), p. 151-165.
- (1977). «Vive la différence géographique? Further thoughts on Geography as a male preserve». *The Professional Geographer*, 4(29), p. 400-402.
- ZELINSKY, Wilbur; MONK, Janice; HANSON, Susan (1982). «Women and Geography: a review and prospectus». *Progress in Human Geography*, 3(6), p. 317-366.